

Ірина Дінтан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР УХВАЛ ЛЮБЛІНСЬКОГО СЕЙМУ 1569 РОКУ

«...сойм, що своїми постановами так глибоко вирив своє ім'я на скрижлялях нашої історії, – сойм, що в кількох парламентарних засіданнях dokonував того, чого не могли dokonати криваві довгі війни й столітні дипломатичні торги й штуки, що потягом пера рішав долю країв і витикав їм на цілі століття нову дорогу...» [8, с. 414].

1910 року Михайло Грушевський опублікував у «Літературно-науковому вістнику» статтю «Похорони унії» (написана до 500-ліття Грюнвальдської битви). У ній учений, полемізуючи з польськими політиками початку ХХ століття, висловлює низку оціночних суджень як стосовно самої Люблінської унії 1569 року, так і щодо ймовірних перспектив українсько-білорусько-литовсько-польського союзу [10, с. 148].

«Стара унія, – уважає історик, – <...> була сама по собі дуже доброю політичною комбінацією і могла б принести багато доброго і Польщі, і союзним з нею народам...» [10, с. 142]. Далі, аргументуючи мовлене, вчений указує на першопричини її незреалізованості: «Польща могла стати осередком і гегемоном величезної системи політичної, незвичайно важної для її членів, цінної принципами федералізму – коли б вони були справді положені в її основу, і багатю різнородністю культурного і національного змісту – коли б тільки йому була дана свобода життя і розвою» [10, с. 142]. Тобто М. Грушевський, не заперечуючи самої ідеї державної єдності польсько-литовсько-руської, геополітично обумовленої та перспективної, одразу ж стверджує про приреченість унії з огляду на справжні наміри її фундаторів і провідників.

Думки, концептуальні положення, сформульовані дослідником у розгляді польсько-литовського унійного процесу 80-х років ХІV-го – 60-х років ХVІ ст., до якого були залучені руські землі, не втрачають своєї значущості. І не лише академічної, а й певною мірою політичної, якщо розглядати проблему в загальному контексті українсько-польських узамин упродовж століть і за новітньої доби. Адже з'ясування витоків непорозуміння і взаємних образ, витлумачення подій як у контексті тогочасних процесів і реалій, так і наслідків, є вельми важливим для сприйняття уроків історії та справді доброго співжиття і співпраці народів, чії долі так тісно перепліталися в минулому.

Предметом нашого дослідження є Люблінська унія 1569 року в оцінці Михайла Грушевського. Мета

добробку полягає в тому, щоб на основі вивчення відповідних праць ученого подати бачення ним наріжних аспектів теми: причини укладення Люблінської унії; сутність її, наслідки сеймових ухвал для українства. Задля досягнення мети маємо зреалізувати такі завдання: по-перше, розкрити (за М. Грушевським) статус українських земель під владою Литви та Польщі впродовж ХІV – першої половини ХVІ ст.; по-друге, розкрити закономірність унійного процесу, котрий, започаткований Кревською угодою 1385 року, завершився з'явою на мапі Європи Речі Посполитої; по-третє, з'ясувати, чим, на гадку дослідника, була викликана толерантно-поступлива стосовно домагань Корони позиція руського шляхетства, князів-магнатів; по-четверте, проаналізувати висновки історика, його аргументацію щодо неоднозначних – позитивних і негативних, безпосередніх і опосередкованих, близьких і віддалених – наслідків Люблінського сейму 1569 року для соціально-економічного, етнопольського, релігійно-духовного, загалом культурного розвитку українського народу.

Джерельне підґрунтя розвідки становлять праці М. Грушевського: четвертий том «Історії України-Руси» [8], синтетичні виклади [7; 9], низка статей [5; 6; 10; 11; 12; 13].

Хоч така тема не була предметом спеціального розгляду, усе ж погляди М. Грушевського на Люблінську унію 1569 року епізодично було висвітлено в монографіях Н. Яковенко [21; 22; 23] і С. Плохія [15]; у статтях Н. Білоус [1], Т. Гошко [3; 4]; Л. Зашкільняка [14], В. Тельвака [17], Н. Шевченко [18]; Н. Яковенко [19; 20]; І. Ярмошика [24; 25]. У підстрочних посиланнях ми наводимо інтерпретацію суджень ученого в публікаціях названих авторів, а також їхні власні міркування про окремі аспекти унії порівняно з висновками М. Грушевського¹.

¹ Аналіз праць указаних авторів здійснено після написання основного тексту власної статті, позаяк низка провідних істориків указує на політичну заангажованість, антизахідництво, полоно-

фобство М. Грушевського в трактуванні польського чинника в долі українського народу впродовж XIV–XVI cc.

На переконання Н. Яковенко, «Історія України-Руси» «...є ідеальним об'єктом деконструкції, у тому числі – й виявлення засобів та мотивування іншування “чужих”. З одного боку, Михайло Грушевський у вступних до окремих томів та в проміжних висновках чітко декларує свою позицію, а з іншого – оперуючи безмежною масою подієвого матеріалу, він мимоволі перестав контролювати стилістику тексту. Відтак, нагромаджуються характерні лексичні штампи, і власне їх специфіка та повторюваність дозволяє зауважити те, чого сам автор “не програмував”» [20, с. 91–92]. Високо поцінуючи непорівнянну за фаховою ерудицією «Історію України-Руси» М. Грушевського, Н. Яковенко стверджує: «...текст його *magnum opus* зайвий раз доводить, що не ми пануємо над біжучими тенденціями історіописання, а таки вони над нами» [20, с. 90]. Дослідниця має на увазі поєднання у викладі двох мало сумісних парадигм історії: романтичної ідеї неповторного духу власної нації та позитивістської «релігії прогресу» – «...з акцентом на еволюційному поступі й природничо-географічній детермінованості (а в українському випадку – ще й <...> ідею провідної ролі в історії “народної маси”)» [20, с. 91]. Н. Яковенко переконана, «...що Грушевському не вдалося дотриматися задекларованого <...> “неперестанного скептицизму”. Утім, він і не міг цього досягнути, бо, як і всякий “національний” історик, наперед “знав”, кого належить поставити по той бік бар’єру як “зовнішнього ворога”. Чотири фактори (українська фольклорна та історіографічна традиція, генетична залежність від російської історіографії, слов’янофільський сегмент та біжучі польсько-українські конфлікти галицького сьогодення) сприяли тому, що роль “ворога № 1” в його синтезі було доручено грати полякам. На роль “ворога № 2” добрий християнин призначив людей Орієнту... А ось із ворогом № 3 не склалося...» [20, с. 103].

Л. Залізник закидає «батькам-засновникам» української ідеї (з-поміж них – і М. Грушевському) першість у конструюванні образів ворогів і суперників українства (стереотип Польщі «як головного ворога» української незалежності, носія «ворожих західних цінностей і католицтва») [14, с. 96]. Учений заперечує «формулювання з явно негативного конотацією на зразок “захоплення українських земель шляхетською Польщею”, “національний гніт і покатоличення православного населення тощо”» [14, с. 72]. Історик не погоджується з тим, «...що обов’язком національного історика є відстоювання виключно рації української сторони у минулому. Наукові засади історичного дослідження в таких випадках відходять на другий, а то й на третій план» [14, с. 74]. Л. Залізник підтримує версію національної історії, запропоновану Н. Яковенко: «...розуміння тогочасної свідомості є ключем для пояснення більшості історичних явищ...» [14, с. 76]. Згідно з такою версією «образ Польщі виступає не як ворожий, а рівноправний елемент тогочасного політичного мислення з його одночасними вигодами й обмеженнями» [14, с. 76]. На глибоке переконання Л. Залізняка, «українському канону не вистає цивілізаційного підґрунтя національної історії, тобто зосередження на світоглядних візрях кожної епохи та їх відтворенні в свідомості різних груп українського соціуму» [14, с. 77].

Вагоме місце в новітньому грушевськознавстві посідає монографія С. Плохія [15] про «те, як Михайло Грушевський писав історію, і те, як він її творив» [15, с. 9]. Згідно з автором, новизна наративу вченого – у періодизації національної історії, в уявленні ролі державного чинника як головного критерію до цієї періодизації: «княжа доба», «переходова доба» (литовсько-польська), «народня» (козацька) доба, «доба українського національного відродження» [15, с. 184–185]. С. Плохій наголошує, що, попри еволюцію поглядів на «переходовий період» (литовсько-польську добу), «негативна оцінка Грушевським польського чинника залишилася однією з головних прикмет його загальної інтерпретації українського минулого» [15, с. 191]. Учений пояснює це тим, що, «утверджуючи українську історичну парадигму», М. Грушевсь-

кий відповідав на виклики російського і польського наративів. У протистоянні з російським «головним завданням історика було розмежувати минуле та сформулювати українську заявку на право власності щодо багатьох важливих епізодів імперського історичного наративу. У випадку з Польщею завданням було не так представити українську історію особливим процесом, <...> (це вже зробили попередники), як дати українській національній еліті відчуття рівності у стосунках з історично панівним і культурно набагато вестернізованим сусідом, який вирвався далеко вперед на шляху націєтворення» [15, с. 191].

В. Тельвак, розмірковуючи над ставленням М. Грушевського до проблеми «Росія–Захід», відзначає «значну емоційність його історіософського та історіографічного дискурсів, що загалом була невластива вченому <...>. Ця емоційність виникала тоді, коли суто наукове питання дослідник переводив в аксіологічну площину “свій-чужий”» [17, с. 192]. На думку В. Тельвака, судження Л. Залізняка та С. Плохія про слов’янофільські симпатії М. Грушевського, Н. Яковенко – про «російську мисленеву традицію», в руслі якої еволюціонувала творчість ученого, «потребують доповнень, адже у вічі впадає не стільки антизахідництво, скільки <...> амбівалентність його ставлення до Заходу» [17, с. 189]. Таким же амбівалентним «постає й образ Росії» [17, с. 189]. Амбівалентність суджень В. Тельвак пояснює тим, що проблему «Росія – Захід» М. Грушевський «розглядав ніби з двох часових перспектив – тривалого історичного періоду співжиття українців зі своїми західними та східними сусідами, а також з погляду власного життєвого досвіду, у першу чергу з врахуванням бурхливих подій кінця XIX – перших десятиліть XX ст. на європейському континенті» [17, с. 192].

Т. Гошко стверджує, що згідно зі схемою М. Грушевського, «який намагався обґрунтувати права українців на власну державу», «всюкі державні утворення, в межах яких жили ті, хто потім назве себе українцями, розглядалися українською національною історіографією як чужі, ворожі не тільки щодо українського націєтворчого процесу, але і щодо культурного розвитку українців. Таким чином, на давні історичні епохи накладалося бачення суспільних процесів значно пізнішого часу» [4, с. 29–30]. Авторка, щедро посилаючись у своїх статтях на праці Н. Яковенко, підтримує її засадниче положення про ненауковість автоматичного отождолення середньовічних і ранньомодерних державних організацій із державами новітньої доби, бо це «породжує “загарбників” там, де людям минулого й на думку не спало б їх шукати» [4, с. 30]. Т. Гошко, цитуючи окремі оціночні судження М. Грушевського стосовно литовської та польської зверхності (томи I, III і IV «Історії України-Руси»), підсумовує, що його негативна «оцінка стала домінуючою в українському історичному дискурсі на довгі роки» [4, с. 30]. Визначаючи, що такий підхід М. Грушевського та його послідовників був історично зумовленим («козацький міф» на противагу «ягеллонському міфіві»), авторка подивовується його живучості [4, с. 31–32]. У своїй аргументації вона звертається до публікацій Н. Яковенко, С. Плохія, Л. Залізняка, В. Тельвака (принягідно зауважимо, що ми теж подаємо виїмки зі статей і монографій названих авторів через наше безпосереднє прочитання та осмислення).

Н. Білоус у змістовній, ґрунтовній історіографічній розвідці два абзаци приділяє оцінці М. Грушевським Люблінської унії. Передусім історикня зазначає, що вчений перейняв і розвинув полюфільські погляди свого вчителя В. Антоновича; до того ж на висновки вченого «вплинули такі фактори, як загострення українсько-польського протистояння у Львові (місті, де написана більша частина “Історії України-Руси”), панування у польській неоромантичній історіографії зламу XIX–XX ст. неприйнятної для українців ідеї відродження Польщі в “історичних кордонах”, поширення серед української інтелігенції слов’янофільських настроїв» [1, с. 76]. З огляду на свою антипольську позицію «М. Грушевський дає цій події [Люблін 1569 р.] вкрай нищівну оцінку...» [1, с. 67]. Н. Шевченко на М. Грушевського посилається лише один раз, а стосовно проблематики Люблінської унії головню подає аналіз відповідних праць Н. Яковенко.

Четвертий том фундаментального історичного наративу М. Грушевського хронологічно охоплює XIV–XVI віки, змістовно – відносини політичні. На думку вченого, суспільна, економічна й культурна еволюція українського життя в цей період відбувається під впливом політичних чинників, а саме: «... під посереднім (за часи литовської зверхності) і безпосереднім (під польським пануванням) впливом Польщі» [8, с. 4]. Визначальними, з далекосяжними наслідками, на шляху «ломання й нагинання під польський ранжир історично вироблених форм українських» [8, с. 4] були унії між Польщею та Литвою. З-поміж них найповажніші – Кревська 1385 року, котра започаткувала творення Польсько-Литовської держави і запрограмувала кінець Литовсько-Руській, і Люблінська 1569 року, з якою посталася Річ Посполита, котра «вкінці збирала, майже вповні без виїмків <...> українські землі під свою владу...» [8, с. 4]. Для того, щоб належно розкрити погляди М. Грушевського на роль Люблінського сойму в долі українства, подамо змалювання вченим передісторії (понад два століття) польсько-литовського протистояння / порозуміння в процесі підпорядкування / колонізації українських земель.

М. Грушевський перший із п'яти розділів четвертого тому означив як «Окупація українських земель Литвою й Польщею». Уважаємо, що в тлумаченні вченого цей термін амбівалентний. Розглядаючи політику Гедиміна та його наступників стосовно руських земель, історик указує на слабку її інтенсивність через екстенсивність (масштабність), слабкість державної організації Литви й необхідність перманентної відсічі німецьким рицарям на північних кордонах. Небачене, за мінімальних затрат, територіальне зростання Князівства історик пояснює тим, «що <...> українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, або що найменше – при пасивності людности» [8, с. 94], позаяк політичні інституції в них або ж зникли, або ж ледь животіли й спільнота мусила б самооборонятися. «Зверхник же сих земель – Татарська орда була в такім розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації» [8, с. 95]. Понад те, «перспектива увільнення від татарських мішань і непорядків <...> могла служити <...> заохотою до переходу під управу литовських князів» [8, с. 99]. Кінцево «українські землі <...> без воєн і боротьби, тихо і непомітно» [7, с. 136], «за винятком західної окраїни захопленої Польщею й Угорщиною» [11, с. 218], були прилучені до Литви.

«Пасивно-добровільний» характер визнання руською людністю її зверхності трансформувалася в особливу конструкцію Литви як політичної та культурної спадкоємиці Київської Русі, держави трьох народів – українського, білоруського, литовського. Це знаходило свій вияв у тому, що: 1) «литовська зверхність не мала <...> характер етнографічно-чужий. В. кн. Литовське й литовська княжа династія в середині XIV в. литовськими були більше з імені тільки» [8, с. 95] (історик говорить про пошлюблення та православ-

ність литовських можновладців); 2) «при кінці XIV в. властиві литовські провінції не творили й п'ятої частини держави: слов'янська стихія (білоруська й українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави»; 3) «литовський елемент дуже значно підпав уже руській культурі» [8, с. 96]; нащадки Гедиміна «намагалися цілком злитися з місцевим життям, місцевими українськими народностями й культурою, і дійсно зливаються» [11, с. 285] (див. [12, с. 316]); 4) «“Руська віра” ширилася між верхніми верствами Литви»; 5) «норми <...> права <...> були перейняті в. кн. Литовським від Руси. Приватне й карне право <...> оперлося також на руським <...>. Руська мова стала урядовою й культурною мовою <...> навіть у чисто-литовських землях...» [8, с. 97] (див. [12, с. 316]). Володарі «литовські дивилися на себе як на спадкоємців давньої Руської держави» і тому раніше від Московії задекларували «своє переконання, що всі “руські землі” мають до них належати» [8, с. 98]. Кінцево «окупація» руських земель Литвою насправді була не завоюванням, а збиранням, аналогічно тому «як збирали колись розсіпані частини Київської держави її провідники X–XII в.» [8, с. 98]. «Лагідність» приєднання руських земель була наслідком толерантності литовських політиків, що керувалися принципом: «ми старини не рушаємо, а новини не уводимо». «Консерватизм сей <...> був <...> не тільки політичною тактикою, – переконаний М. Грушевський, – а й неминучим впливом внутрішньої культурної слабости в. кн. Литовського, браку власних, національних скристалізованих форм державного й суспільного життя...» [8, с. 99]. Найсуттєвіше полягало в тому, що віленський уряд не справляв «особенно ошутительного впливу на життя земель, живших <...> почти вовсе самостійною життям под управлінням своїх князів» [9, с. 105]. Історик не відкидає можливості «відродження або продовження, з деякими змінами» на придбаних руських землях «старого земського ладу, з посиленням аристократичним землевласницьким характером, з оновленою українською культурою» [11, с. 285]. Понад те, Велике князівство Литовське мало «все шанси превратиться в отдельные государства, почти не связанные ничем между собою» [9, с. 106]. Цього не сталося, і подальша державна еволюція Литви відбувалася в рамках Речі Посполитої².

² С. Плохій зауважує те, що «винятково негативна оцінка Грушевським ролі польського елемента в Україні різко контрастувала з набагато врівноваженим баченням ролі литовського чинника в українській історії» [15, с. 193]. Автор пояснює це тим, що Польща підбрала набутки сусідів в справі поневолення українських земель. До того ж «у <...> політичних обставинах початку XX століття <...> литовці не становили загрози тогочасному українському рухові, натомість польська національна еліта в австрійській Галичині докладала чимало зусиль, аби зупинити розвиток українського національного проекту» [15, с. 194]. С. Плохій указує й на історіографічну традицію в розгляді Великого князівства Литовського як литовсько-русської держави (праці М. Максимовича, В. Антоновича, М. Владімірського-Буданова), котра була сприйнята та розвинута М. Грушевським.

Отже, в останній чверті XIV ст. більша частина земель колишнього Галицько-Волинського князівства потрапила до складу Литви. Проте її володарі могли «захоплювати тільки те, що легко давалося» [7, с. 137], а тому «Галичина, поставлена між двома вогнями – Польщею й Угорщиною – <...> не бачила можливості захищатися <...> незабаром склала зброю <...>; незважаючи на намагання Любарта вирвати її з польських рук, <...> залишилася під польським пануванням» [7, с. 138]. Оповідючи про боротьбу між можновладцями означених держав не лише за Галичину (польський король Казимир утвердився в ній 1349 року), а й Белзько-Холмські землі, галицько-волинське порубіжжя (див. [8, с. 100–116; 7, с. 138–140]), учений висновує: «...після смерті Людовика (1382) польські вельможі обрали собі королевою його молодшу доньку Ядвігу і відокремились таким чином від Угорщини <...>; Галичина була знову приєднана до Польщі (у 1387 році)...» [7, с. 140].

М. Грушевський указує на несподіваний фінал польсько-литовського протиборства – унію «Польщі і Литви під владою великого князя литовського, який зобов'язувався з одержанням польської корони приєднати всі литовські землі до Польщі...» [7, с. 141]. Учений зауважує роль династичних зв'язків у середньовічну та ранньомодерну добу, коли міждержавні відносини мали вагомий особистісний підтекст. «Епохальним фактом» називає він «шлюб в. кн. литовського з королевою польською Ядвігою. Потягнувши за собою унію в. кн. Литовського з Польщею, він став вихідною точкою для цілої довговікової течії в історичній еволюції східної Європи...» [8, с. 125]; розвиток литовської політичної системи й життя українства в її рамках поступово переміщується «в іншу площину – приблизно ту ж, у якій опинилися українські землі, захоплені Польщею» [11, с. 285].

М. Грушевський убачає в Кревській унії 1385 року засіб розв'язання наріжних проблем у Короні і Князівстві. «Польська держава, – пояснює дослідник, – прийшла до повного розстрою <...>. Противність між Великопольщею й Малопольщею виступала з надзвичайною силою» [8, с. 125–126]. Малопольське панство було проти унії з Угорщиною, з одного боку, а з іншого – відкидало кандидатуру Земовита мазовецького – висуванця Великопольщі. «Королева була, але не було підпори, щоб з нею побороти ворожі напрями в середині держави й зайняти міцне становище за границею» [8, с. 126]. Хоч Ядвіга була заручена і навіть звінчана з Вільгельмом Австрійським, погляди малополян звертаються на Ягайла Литовського (див. [7, с. 141]). Чому саме на нього? «Ягайло, – роз'яснює вчений, – їм був дуже наручний, як сусідній сильний володар, ще наручніший, – як півцивілізований варвар (як собі уявляли Поляки), що високо цінитиме зроблену йому честь і дасть себе повести куди хоч...» [8, с. 127–128].

Що ж спонукало останнього до замирення й союзу з Короною? Передусім ослаблення Литви по смерті Ольгерда, чию волю про передачу великокнязівського столу Ягайлові не сприйняли інші потенційні спадкоємці (деякі з них переходять до Москви). Смерть Кейстута Гедиміновича, задушеного за наказом Ягайла, налаштувала супроти князя «литовський етнографічний елемент», а за прихильність русичів треба було поборотися. Тому «контраст двох елементів, на котрі опиралося в. кн. Литовське – литовського і руського зарисовував ся дуже грізно» [8, с. 127]. Сподівання на німецьких рицарів виявилися марними, і вони підтримали Вітовта Кейстутівича (в його особі «з'явилася кара, що потім ціле жите не давала спокою Ягайлові» [8, с. 127]).

За цих обставин пропозиції з Кракова були дуже прихильно зустрінуті у Вільно. 15 серпня 1385 року в Крево Ягайло з братами Скиргайлом, Корибутом, Вітовтом і Лугвеном за себе й за відсутніх князів литовських підписали грамоту, що підтверджувала взяті зобов'язання й була першим актом унії [7, с. 141]. Згідно з нею Ягайло за надану корону зобов'язувався «...вихреститись на латинство сам (ще перед шлюбом очевидно) і вихрестити по своїм шлюбі всіх своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей в своїх землях» [8, с. 128]; «...звернути свої засоби на те, аби здобути утрачені землі Польщі й Литви; «...заплатити суму 200 тис. фльоренів...» (за розірваний шлюбний контракт Ядвіги з Вільгельмом); «...вернути свободу всім християнам, взятим у неволю (очевидно – Литвою), особливо з Польщі»; найсуттєвіше – «на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської» [8, с. 129]. Учений припускає, що «в своїх приреченнях Ягайлові посла пішли дуже далеко, і коли Ягайло потвердив їх заяви <...>, то се служить <...> доказом, як сильно вабила його польська корона» [8, с. 129].

М. Грушевський увиразнює квінтесенцію Кревського акту: «...з коронацією Ягайла <...> в. князівство Литовське як державний організм <...> мало перестати існувати, бо всі його землі ставали складовими частинами, провінціями Польської держави» [8, с. 180] (див. [7, с. 142]). Цей постулат історик характеризує як «дуже далекосягний, не сповнений в цілості навіть Люблінською унією» [8, с. 180]; він упевнений, що Ягайло не усвідомлював, «яку дійсності роллю буде він мати в Польській державі з тою польською короною» [8, с. 131].

Малопольське панство поцінувало Кревську унію як перемогу, та насправді то був лише дипломатичний успіх. «Засудити на смерть політичний організм повний життя, яким було в. князівство Литовське в останній чвертині XIV в., – стверджує М. Грушевський, – <...> було мало. Щоб виконати сей засуд, треба було сили...» [8, с. 137]. Вельми показо-

вим стало зізнання польських послів на Люблінському сеймі 1569 року про наступні (після Крево) угоди: «...досить мали тих шкір (пергаменів) і печаток, але все таки не мали унії» [8, с. 137]. Тобто реалізація кревських домовленостей «відкладаєть ся, провалікається на цілі століття...» [8, с. 138]³.

«Вихідною точкою» відтермінування інкорпорації була діяльність Вітовта, котрому згідно з угодою від 4 серпня 1392 року було обіцяне «великое княжение у Вильни» [8, с. 139]. Учений гадає, що підставою замирення Вітовта з Ягайлом було повернення батьківських маєтностей (додано ще луцькі землі), а «про великокнязівське становище не було мови...» [8, с. 140]. Усе ж Вітовт зумів з 1392 року стати повноцінним господарем у Литві; понад те, восени 1398 року русько-литовське боярство й князі проголосили Вітовта своїм королем. «Тим уневажняя ся Кревська унія, – висновує історик, – і <...> старшина в князівства Литовського вирікала ся, аби коли небудь <...> чула про підданство Польщі» [8, с. 142]. Професор перераховує обставини, які вможлилювали відновлення незалежності Литви: таємна угода Вітовта з німецькими рицарями ще навесні 1398 року («поміч, бодай прихильність Німців була забезпечена»); доброзичливий нейтралітет Москви (за князя Василя була віддана донька Вітовта). «Він стояв тоді на вершку своєї сили» і, коли б не поразка з Тохтамишем у битві над Ворсклою 12 серпня 1399 року, то «самостійність в. кн. Литовського була-б довершена, й унія з Польщею була-б розірвана» [8, с. 143]. Ворсклянська катастрофа зумовила черговий компроміс короля з Вітовтом (18 січня 1401 року, Вільно): великокняжа влада «в землях литовських і інших володіннях до його живота» [8, с. 145], але великий князь литовський мусить змиритися зі зверхністю Ягайла і його спадкоємців на польському престолі [7, с. 143]. Суттєво, що по смерті Вітовта «великокняжа влада і всі землі, з батьківщиною його вернуть ся назад до Ягайла чи його наступників і корони Польської» [8, с. 145]. На перший погляд, «компроміс 1401 р. <...> був з литовської сторони великою уступкою, а для польської дипломатії великим тріумфом. Але тільки <...> з формального боку, і то <...> інтерпретації польської» [8, с. 146]. Насправді ж виїмок, зроблений для Вітовта, означав переформатування Кревської унії, всупереч якій «Литва ставала знову особним політичним тілом» [8, с. 147].

Чергова поступка Корони Князівству – вислід Грюнвальдської битви 1410 року, у якій Вітовт відіграв головну роль (але не дав Польщі знищити Прусію, що часто була його союзником у боротьбі з

Ягайлом). За образним висловлюванням ученого, «овочі сеї війни зібрало саме в. кн. Литовське <...> і <...> зайняло супроти Польщі становище дуже сильне й самостійне» [8, с. 148–149]. Перша поступка – «відступлення Поділля Витовтові» [8, с. 149], друга – Городельський компроміс 1413 року. У тлумаченні М. Грушевського, Городельський привілей не був простим підтвердженням Кревського акту, оскільки «ніякій інкорпорації не лишається міста. В. кн. Литовське не тільки за життя Витовта, але й по нім зістаєть ся особним політичним тілом <...>. По смерті Витовта <...> має дістати нового в. князя <...> за порозумінням з королем і польськими панами <...>. Пани в. кн. Литовського стають на становищі рівноправним з панами коронними і як репрезентанти двох держав мають полагоджувати важніші справи на своїх зіздах...» [8, с. 151]. Але такими правами наділялося лише католицьке панство, оскільки «польське парвительство <...> йшло до того, аби <...> зробити з католицької литовської аристократії <...> привілеговану гвардію унії» [8, с. 152]. Кінцево «інкорпорація до Польщі була заступлена навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхности польського короля» [8, с. 152].

Найяскравішим свідченням зміцнення Вітовта були успіхи його політики в українських землях, які «стали простими провінціями в. кн. Литовського та Польської корони» [8, с. 179], зрослий авторитет у західних державах і, нарешті, спроба коронації, «що мала зазначити повну емансипацію в. кн. Литовського від Польщі» [8, с. 153]. План не звершився («...старий Витовт, провозаючи Ягайла з Вильна, впаз з коня й забив ся, та проболівши кілька день, умер 27/X 1430 р.»), але «сеї епізод цікавий з того боку, що кидає ясне світло на становище в. кн. Литовського супроти Польщі і на свідомість своєї державної самостійности у Витовта і у станів в. кн. Литовського» [8, с. 157].

М. Грушевський, змальовуючи державні змагання польські, литовські та руські кінця XV – першої половини XVI століть, наголошує на неодноразових спробах Корони зреалізувати окреслений у Крево план – «перетворення Польщі й Литви в одноцільну державу» [8, с. 338]. Розмірковуючи над причинами, що спонукали уряд і шляхетські кола Польщі «до усунення всяких бар'єрів, що стояли їм на шляху у землі Великого князівства Литовського, а особливо українські», вчений наголошує на «економічних умовах, створюваних розвитком балтійського експорту» [11, с. 292]. Попит на продукцію лісництва й збіжжя «змушував шукати нові території для шляхетського господарства, для експлуатації ще не виснажених природних багатств <...>. Північна Україна містила в собі величезну масу лісу, Південна – великі

³ В. Горобець зауважує, що хоч «Кревська унія так і не була реалізована в повному обсязі, закладені в 1385 році ідеї не раз про себе наголошували в критичні для Польщі і Великого князівства моменти та навіть реалізовувались, щоправда не у вельми довготривалі, політичні проекти» [2, с. 47–48].

родючі простори...» [11, с. 292–293]. Тобто прагнення посісти литовські уряди, вільні, потенційно багаті ґрунти князівства було «сильним мотором, що гнав польську шляхту до інкорпорації Литви» [8, с. 339]⁴.

Натомість ставлення до ідеї унії станів Князівства було неоднозначним. По-перше, литовські магнати не відкидали її, «але тільки <...> з задержанням політичної самостійності вел. князівства непорушно» [8, с. 338], що гарантувало їм статус «фактичних правителів <...> держави» [8, с. 339] (див. [7, с. 186]). По-друге, скасувавши удільність руських земель, литовські правителі втратили підтримку білоруських і українських магнатів. Останні, «цураючи ся зближення з Польщею, <...> шукали опертя в Московській державі, близькій їм релігією, історичними традиціями <...> й сильно розвиненим аристократичним устроєм <...> хоч і під деспотичною формою» [8, с. 338]. Тож конкуренція руської та литовської еліт за свій політичний, правовий, земельний статус підштовхувала литовське магнатство до союзу з Польщею (див. [9, с. 107–108])⁵. По-третє, до зближення з Польщею «гнала литовських магнатів і державна потреба. Загрозене становище вел. князівства супроти Москви й Кримської орди, його слабосильність, так несподівано й страшно задокументована подіями кінця XV – перших років XVI в.» [8, с. 339] (див. [7, с. 186]). По-четверте, прибічником унійного процесу стає рядова шляхта, котра «з розвитком литовського парламентаризму здобуває собі голос в політичних справах...» [8, с. 339]. Литовська шляхта сподівається в об'єднаній дер-

жаві на ті ж станів права, що й польська, на «полекшенне оборони в. князівства й дуже прикрих воєнних тягарів з нею сполучених» [8, с. 340]. М. Грушевський повсякчас указує на привабливість польського шляхетського ідеалу для литовського боярства-зем'янства: «Ся одрізність, виключність шляхетського стану була новиною, котру приніс польський вплив на Україну. Стара Русь не знала її, тоді не було природжених прав і стани громадські не одгороджені були один од одного <...>; те ж бачимо за часи Русько-Литовської держави <...>; не маючи <...> виключних прав, усі стани однаково повинні були справляти одбутки громадські...» [13, с. 137]. Тому Польща, пропагуючи шляхетські прерогативи, зваблювала руських і литовських бояр-зем'ян перспективами унійної держави. «Ся робота польського уряду коло шляхти йшла довго й помалу, – роз'яснює вечний, – і виявилася виразно Люблінською унією: тут уряд проти інших станів мав за себе більшу частину того ж рядового зем'янства, що продало тут за чечевицю шляхетської користі свою народність...» [13, с. 137]. Суттєво, що фактично «одночасно король і шляхта зверху і знизу починають тиснути на литовських магнатів, щоб вони не протидіяли більш тісному об'єднанню Литви і Польщі» [7, с. 186]. Поп'яте, виняткову роль у прийнятті остаточного рішення відіграла воля великого князя й короля. М. Грушевський зауважує, що Жигимонт Старий «тісної сполуки в. князівства з Коронаю <...> не брав до серця» [8, с. 340] (можливо – з огляду на неминучі фінансові витрати на загальнодержавні потреби, ймовірно, що «усвячена віками дідичність його роду на вел. князівстві гарантувала його потомкам польську корону, не вважаючи на вільну елекцію в Польщі, бо польські стани не допустили б розлуки в. князівства від Польщі» [8, с. 340]. Спочатку і його син Жигимонт-Август був байдужим до польських домогань. Але в 60-х роках XVI століття – «чи то під впливом трудних політичних обставин в. князівства, чи стративши надію на мужеське потомство й тому вже не цінячи особности <...> з династичного становища» [8, с. 340] – стає рішучим поборником унії. Починаючи з 1562 року, король повсякчас скликає сейми Польщі та Литви, закликає до спільного зібрання, тисне на литовське панство [7, с. 186]. Кінцево справа злуки «переходить в <...> горячкове tempo <...>, поки не знаходить собі <...>

⁴ Мовлячи про настрої Польщі в унійному процесі, Н. Яковенко наголошує, що «вона наполегливо добивалася унії, починаючи з кінця XIV ст. На середину XVI ст. реальною пружиною цього прагнення були не так великодержавні амбіції <...>, як розрахунок <...> на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва». До того ж, «невдачі <...> у Лівонській війні могли обернутися зміною співвідношення сил у Прибалтиці, а отже непередбаченими наслідками для балтійської торгівлі самої Польщі» [19, с. 80] (див. [21, с. 198]). В. Горобець акцентує на тому, що шляхта Корони «віддавна марила доступом до казкових багатств українських земель...» [2, с. 49].

⁵ Увесь третій розділ IV-го тому «Історії України-Руси» присвячено змалюванню становища українських земель під зверхністю Литви та Польщі від середини XV – до початку XVI століть. У ньому йдеться й про спротив українсько-білоруської еліти великокнязівській політиці централізації, ліквідації удільності руських земель [8, с. 180–292]. Насамкінець учений висновує: «Галицьке боярство упустило з рук національну справу з Казимировим походом 1349 р. <...> Руська аристократія вел. князівства зробила теж <...> уже з упадком Свитригайла, 1439 р. Такі факти, як змова 1481 р. й повстання Глинського – були тільки безнадійними конвульзіями» [8, с. 291] (див. [9, с. 109–113; 11, с. 290; 12, с. 317]).

розрублення, як заплутаний вузол, на славнім Люблінським соймі 1569 р.» [8, с. 340]⁶.

Подамо виїмку найзнаковіших епізодів на шляху «наглого й досить несподіваного розв'язання» [8, с. 340] унійних суперечок у висвітленні М. Грушевського (див. [9, с. 114]).

Польща у своїх інкорпораційних акціях апелювала понад століття до Кревської унії 1385 року, потім – до акту 1501 року, ствердженого королем Олександром (великий князь литовський з 1492 року; зі смертю його брата Ольбрахта 1501 року посів польський трон [8, с. 252–260]). Згідно з означенням привілеєм унія мала бути реальною: «...корона Польська й вел. князівство Литовське злучають ся в одно неподільне й одностайне тіло, аби був оден народ, одна нація, одно брацтво, спільна рада, одна голова, оден король і пан». Але насправді задекларована єдність обмежувалася таким: «...король від сього часу <...>

⁶ До внутрішньолитовських чинників унійного процесу Н. Яковенко зараховує «принципові зміни в організації влади, здійснені політико-адміністративними реформами 1564–1566 рр. і закріплені <...> Другим Литовським Статутом <...>. Політичні зміни не здійснилися самі собою: їм передувала двадцятилітня <...> боротьба “молодшої братії народу шляхетського” проти своїх ясновельможних патронів» [19, с. 79]. На думку авторки, український варіант шляхетських вольностей творився за польським взірцем, «і зоря цього ідеалу принадно світила русько-литовській знаті, чію жорстку залежність від верхньої влади польські сеймові красномовці називали “литовською неволею”» [23, с. 296]. Порівнюючи ставлення різних станів Литви до майбутньої унії, дослідниця підсумовує: «...якщо вища аристократія Великого князівства Литовського опиралася унії, розуміючи, що та може стати актом політичного самогубства для литовсько-руської держави, то рядова шляхта виступала в ролі її гарячого прибічника, сподіваючись на остаточну демократизацію литовського державного ладу за польським зразком» [19, с. 79] (див. [21, с. 197]). До зовнішніх чинників Люблінської унії Н. Яковенко відносить «відчуття загрози з боку “московського тирана” <...> [що] особливо загострилося, коли вибухнула чергова війна з Московією – Лівонська» [21, с. 196], і нездатність великокнязівського уряду захистити свої українські землі від татарських уторгнень [21, с. 197] (див. [19, с. 78–79]).

О. Русина в огляді чинників Люблінської унії погоджується з висновками М. Грушевського. Зазначає, що «суб'єктивним чинником, котрий актуалізував справу укладення унії, була відсутність нащадків у Сигізмунда-Августа, що в перспективі зі смертю останнього Ягеллона тягла за собою розрив польсько-литовської династичної унії» [16, с. 198].

В. Горобець, мовлячи про литовські чинники унійних змагань, указує на воєнну загрозу з боку Москви, прагнення литовського лицарства «будь-що поєднатись з польською шляхтою, аби не впасти жертвою кривавої розправи Івана Грозного, поголоски про тиранію якого ширилися цілою Європою» [2, с. 49]. Історик теж акцентує на такому суб'єктивному чинникові унійних процесів, як бездітність Зигмунта II Августа, бо його смерть об'єктивно тягла за собою розрив династичної унії [2, с. 48]. Наголошує, що «принциповими противниками об'єднання держав і поширення на Литву результатів езекуційної діяльності польської шляхти були литовські магнати, котрим вдалось зосередити у своїх руках фактичну владу, підпорядкувавши своїй волі дрібне і середнє лицарство» [2, с. 49]; підкреслює, що саме литовські магнати, очолювані Радзивілами (двоюрідними братами Миколаєм Чорним і Миколаєм Рудим), «протистояли унійним намірам короля, польській шляхті і їхніх литовських однодумців та упродовж тривалого часу <...> затримували скликання спільного з представниками Корони сейму» [2, с. 50].

має бути zarazом вел. князем; він вибирається спільно вищими урядниками обох держав; монета має бути спільна; урядники вел. князівства мають скласти присягу королеві й унії»; «...кінець-кінцем, – висновує вчений, – унія виходить <...> тільки персональна» [8, с. 261]. Тож питання унії залишилося відкритим: «Польки мали в руках акт <...> 1501 р. і ними хотіли нормувати відносини Польщі до вел. князівства. Але в очах станів вел. князівства ці відносини мали нормувати ся актом 1499 р., акту ж 1501 року вони не признавали правосильним...» [8, с. 263].

По смерті Олександра (1506 р.) великим князем литовським і польським королем став його молодший брат Жигимонт, який тримав зв'язок Литви та Польщі, але зі збереженням самостійності князівства [8, с. 265]. Дбаючи про свого сина Жигимонта-Августа, він домігся проголошення його ще 1529 року великим князем литовським [8, с. 348]; з 1544 року Жигимонт-Август став фактичним володарем Литви, а по смерті батька (1548 р.) – і польським королем [8, с. 351]. Учений зауважує, що таке автоматичне троннаступництво було останнім тріумфом литовських автономістів [8, с. 351].

Упродовж десяти років Жигимонт-Август «зіставав ся об'єктивним глядачем польських інкорпораційних змагань і сам до них нічим не хотів прикладати ся» [8, с. 359]. У відповідь на закиди польських політиків стосовно небажання верхньої влади зорганізувати спільний польсько-литовський сойм дипломатично відповідав: «Спільного сойму скликати не може, бо не може станам вел. князівства наказати; а щоб згодились вони самі, того не сподієть ся» [8, с. 357]. Навіть зовнішня загроза (московська експансія) не одразу спонукала Вільно до об'єднання з Варшавою. Зокрема, коли 1558 року лівонські рицарі попросили в Жигимонта-Августа як протектора допомоги в боротьбі з Московією, а польські сенатори засвідчили готовність узяти участь у лівонській справі спільно з Литвою, панство князівства відхилило цю пропозицію.

Лівонська війна «мала фатальні наслідки для в. кн. Литовського <...>. Прийшло ся боронити Лівонію не тільки від Москви, але витримувати конкуренцію також з Данією й Швецією» [8, с. 360]. Понад те, в 1562–1563 роках Князівство зазнало московських уторгнень, а в лютому 1563-го московити взяли Полоцьк (утрата його сприймалася навіть важче, ніж свого часу Смоленська) [8, с. 360–361]. Та важливішим був інший вислід Лівонської кампанії – литовське боярство починає виходити з-під контролю магнатства. «Тяжкі тягарі, часті походи й великі «серебщизни» <...>, – пояснює М. Грушевський, – озлобляють його против політики відокремлення від Польщі, веденої панами-радою. Тісніше сполучення з Польщею <...> обіщувало литовському боярству ді-

яльнійшу участь Поляків у війнах, що тяжіли на Литві. Заразом <...> обіщувала унія литовському боярству <...> розширення шляхетських свобод, увільнення шляхти з під переваги магнатів...» [8, с. 361].

Постулатом волі литовського шляхетства була його петиція до короля (вересень 1562 р.), «аби доконав унії з Польщею». Учений наголошує: «...литовська шляхта простягнула <...> руку <...> до шляхетських благодатей Польщі» [8, с. 361]; усупереч магнатам закликала до спільного сойму з коронними станами. Цей «бунт» литовської шляхти в поєднанні з утратою Полоцька відкоригував позицію Жигимонта-Августа: «...вести до унії, не в'язучи ся <...> гадками <...> панів ради» [8, с. 365].

Важливим кроком на цьому шляху став коронний сойм у Варшаві (листопад 1563 р. – лютий 1564 р.) [8, с. 368–375]. Магнатство Князівства погодилося взяти участь у ньому лише опосередковано: «...явитись туди мали тільки відпоручники литовських панів і шляхетських депутатів <...>. Окрім того, повновласть відпоручників обмежено інструкцією, уложеною на <...> виленським соймі й potwierджено в князем» [8, с. 365]. На гадку М. Грушевського, інструкція віддзеркалювала компроміс «між змаганнями панів-автономістів і шляхетських уніоністів» [8, с. 366]. Згідно з інструкцією «одна і та сама особа має бути королем польським і в князем литовським, вибрана спільно <...>; поки живе рід Ягайла, вибирається вона з його роду, пізніше – свобідним вибором <...>. Обидві держави <...> мають жити в тіснім союзі і солідарности. Війни вони ведуть спільними силами <...>; одна держава не може розпочати війни без відомости й згоди другої <...>, ані не може укладати згоди чи перемиря <...>. Поза тим вся організація обох держав задержується в своїй особности. Горожани одної можуть мати маєтности в другій <...>, але про права на уряди не згадано» [8, с. 366–367]. Наголошувалося, щоб шляхетство Литви користувалося тими прерогативами шляхти Корони [8, с. 367].

На подальших зібраннях уповноважених Корони і Князівства чітко окреслилися два підходи до вирішення питання: «...коронні сенатори запропонували <...> переведення унії в значінню інкорпорації; литовські відпоручники на се предложили свою інструкцію, що й послужила потім предметом нарад...» [8, с. 369].

У королівській декларації, виголошеній на спільному засіданні, зазначалося, «що з унією обидві держави мають уважати ся за одну, тому мають бути «спільні ради»»; про литовські уряди не згадувалося; король «вирікається своїх дідичних прав на в. князівство» [8, с. 373–374]. Кінцево литовські делегати відкинули розроблений польськими сенаторами соймовий рецес, і з «формального боку варшавські переговори не досягнули ніяких результатів. Але <...> для Польщі безплідними не були. Уступки, <...> хоч

не закріплені <...> лишили ся важним прецедентом на пізніше». Формули Люблінського сойму подібні до положень, які «приймали литовські відпоручники на соймі 1564 р.» [8, с. 375].

Варшавські перетрактації 1563 (листопад) – 1564 (лютий) рр. знеохотили литовське магнатство до унії. Доволі промовистим у розумінні настроїв панів-ради бачиться лист Миколая Радзивила до Жигимонта-Августа (червень 1564 р.), у якому він «називає унію таким же замахом на свободу в. кн. Литовського, як і московські претензії, тільки що Москва хоче накинути Литві свою неволю силою, а Поляки – підступом» [8, с. 376].

Зважаючи на прихильність інших станів Литви до унії, магнати поступилися їм у правних справах. На Більському соймі (червень 1564 р.) проведено судову реформу на польський кшталт: знесено судові імунітети панів і юрисдикцію великокнязівських урядників над шляхтою, скасовано різні судові палати. Завдяки цим заходам магнатам удалося втримати шляхетство під контролем.

У регіональному розрізі політичні устремління української шляхти різнилися. Шляхта Волині та Підляшшя просила депутатів Більського сойму «способити справу унії <...> з Польщею», тому що потерпала від коронних сусідів («...утечі підданих, наїзди, пограничні спори й інші безправности і на які не можливо було знайти справедливости на Поляках, як на підданих, другої держави...» [8, с. 380]. До того ж Підляшшя, послуговуючись польськими правом і мовою, нарікало на центральні інституції Литви; Волинь сподівалася на військову підмогу Поділля та Галичини (сусідні коронні провінції) у боротьбі з татарами й жалілася на податки на війну з Московією. «Отже, – висновує М. Грушевський, – <...> приналежність до в. князівства волинській і підляській шляхті більше докучала, ніж тішила» [8, с. 381].

Упродовж 1565–1568 рр. скликалися коронні й великокнязівські сойми, не бракувало декларацій, інструкцій, зустрічних пропозицій, відхилень їх тощо [8, с. 377–385]. Нарешті перед Різдом було призначено польсько-литовський сойм у Любліні, проте через запізнення делегатів лише «10 січня 1569 року розпочав ся на віки славний Люблінський сойм» [8, с. 386] (див. [9, с. 114]).

Поляки за юридичну підставу переговорів мали попередні унійні документи та ухвали Варшавського сойму 1564 р. Литовці противилися цьому: наголошували, «що хочуть укладати унію з Поляками не на основі давніх актів, а на «сердечній любови» й застерегали ся проти <...> натиску з того [королівського] боку» [8, с. 388]; констатували, що польський проєкт «зносить у нас володаря, його титул – в. князя литовського, нашу державу <...>, честь, всі свободи, уряди, нагороди й надбання» [8, с. 391]; нагадували, що

вони завжди протестували проти інкорпорації своїх земель і лише один акт – Городельський – визнавали правочинним, бо він потверджувався станами Князівства [8, с. 391]⁷.

Не досягши згоди з поляками, литовські магнати вночі на 1 березня «потай виїхали з Любліна, сподіваючись цим способом “зірвати сейм” і покласти край переговорам» [7, с. 187]. Учений уважає, що «така потайна втікачка була <...> свідомо моральної слабкості <...> опозиції» [8, с. 398]. У відповідь поляки вдалися до радикальних дій: 1 березня сенатори запропонували «рішення контумаційне, заочне; всі привилеї литовські, противні унії, скасувати; оголосити прилучення Волини й Підляшя до Корони та візвати їх сенаторів і послів до участі в соймі; взятися до приготовань до можливої війни з Литвою, й <...> постарати ся притягнути на свій бік Татар; на всіх непослушних оголосити кари...» [8, с. 393]⁸.

М. Грушевський характеризує цей епізод як «оден з найважнійший по Кревським актї 1385 р.» Учений окреслює парадигму переговорів: від персональних – із володарем Литви про його землі, до конституційних – зі станами; на Люблінському сеймі польські посланці звернули назад, обравши насильство [8, с. 393]. Ужитий термін «контумація» був «правною фікцією, <...> мав по просту покрити повну безправність» [8, с. 394]. Водночас, переконавшись у зятятості литовських автономістів, коронні стани вже не мислили унію в сенсі повної інкорпорації всіх земель Литви [7, с. 187]. Натомість було «висунено справу українських земель». Тобто, не маючи змоги захопити все, вирішили «забрати ті землі, на які Польща мала свої ближші претензії, – Волинь, східне Поділе й т. п.» [8, с. 394] (див. [7, с. 187–188])⁹.

Королівську грамоту про прилучення Підляшшя було уложено 5 березня, а привілей про приєднання

⁷ Н. Яковенко вказує на два протилежні уявлення стосовно сутності унії: «...литовської сторони – в значенні федеративного об’єднання двох рівноправних держав, польської – у значенні безумовної інкорпорації Великого Князівства...» [21, с. 199] (див. [19, с. 81]).

⁸ В. Горобець погоджується з тим, що «демарш литовських і руських можновладців обернувся їхньою тяжкою поразкою. Реакція короля виявилася миттєвою і достатньо ефективною» [2, с. 51]. Про ідеологічне обґрунтування прилучення до Польщі українських земель – [2, с. 51–52].

⁹ О. Русина, аналізуючи перебіг Люблінського сейму, цитує М. Грушевського: «Поки була надія провести інкорпорацію цілого великого князівства, польські політики не підносили справи українських земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострилися <...>, поляки стали виїздити з претензіями на ці землі». Їхні загарбання було здійснено у формі «реституції» давньої власності Польської Корони [16, с. 199].

Аналізуючи польські претензії до Києва, Н. Яковенко вважає, що вони «формувався як ідеологічний виклик політиці Російської держави, спроба утвердити власні права на анексію Києва. Безсумнівно, що і московські, і польські “аргументи” були тільки виправданням експансіоністської політики двох великих держав, що рано чи пізно мусили зіштовхнутися за землі України-Русі» [19, с. 81].

Волині – 26 травня (начерк – ще в березні). Учений акцентує, що в королівських документах ішлося про повернення земель Корони, якими вона володіла ще до Ягайла, тобто «історичне мотивованне дано і для Підляшя і для Волини тими самими словами, з повним зневаженням історичних фактів» [8, с. 397]. Історик спростовує докази творців означених актів, зауважує, що їх «історична аргументація, писана з початку на швидку руку» [8, с. 398]. Натомість польська влада добре обміркувала способи, як «зробити прилучення до Польської корони можливо привабливим для волинської й підляської шляхти: увільнено її від страху езекуції, забезпечено всі володіння, оборонено права її на місцеві уряди й т. п.» [8, с. 398]. Дослідник указує на деякі специфічні права, надані / збережені для жителів Волині: «...задержується на далі право Литовського статуту, тільки постанови його про військову службу, “як противні вільностям коронним”, уневажнюють ся – себто здійснюють ся воєнні тягарі з волинської шляхти. <...> в усіх волинських урядах і судах задержується руська мова <...>. Шляхта “грецького закону” <...> буде мати рівні права з католиками: православні будуть діставати всякі уряди, аж до сенаторських» [8, с. 397]. Підляшшя вже у XV ст. сильно спольщилося в силу прибуття значного числа польської шляхти і керувалося польським правом (див. [9, с. 114–116]).

М. Грушевський говорить про те, що в Литві було панство, налаштоване навіть до воєнного супротиву Польщі, проте «литовські пани не відважилися зривати з королем <...> супроти неприхильного настрою шляхти, що <...> перла до унії» [8, с. 404]. До того ж тягар війни з Москвою унеможлилював збройну боротьбу за автономію. 5 квітня литовська делегація повернулася до Любліна. Вона ще спробувала перенести унійні питання на новий сойм, проте король зважився «бути рішучим <...> в литовсько-польській справі. Разом з тим оповіщено в Польщі загальний похід (pospolite ruszenie): се також мало служити Литві осторогою» [8, с. 401–403]. А коли підляські та волинські сенатори та послі вчасно не прибули на сейм, король «на жадане послів, почав відберати уряди від Підляшан». Як наслідок – «23 мая <...> ставили ся на сойм пани волинські і підляські» [8, с. 403].

Оскільки приєднання Волині та Підляшшя не зустріло серйозного опору Литви, «Поляки слідом простягнули руку й по інші сусідні землі. <...> Не дрібницею <...> були польські апетити до Київщини й Браславщини» [8, с. 405] (див. [7, с. 188; 9, с. 117])¹⁰.

¹⁰ На гадку Н. Яковенко, «сам факт безболісного й на загальнополітичній арені <...> малопомітного переходу Волині та Київщини до складу Корони Польської» [23, с. 296] пояснювався їх віддаленістю від литовсько-білоруського тіла Великого князівства Литовського та визнанням, згідно з Люблінською унією, культурно-адміністративної автономії українських земель.

М. Грушевський зауважує дивний (на перший погляд) перебіг подій: «...кождій прилученій до Корони землі хотіло ся, аби через се прилученне не розривали ся звязи, що вязали її з іншими землями в князівства Литовського» [8, с. 405]. Зокрема, волиняни підказували польським послам, що й Берестейщина належить до Волині, підтримували їхні акції стосовно приєднання прип'ятського Полісся, Києва. Князь Роман Сангушко – волинський магнат і брацлавський воєвода – просив Жигимонта-Августа «не відлучати Брацлавського воєводства від <...> Київського» [8, с. 406]¹¹.

Польська влада не дуже переймалася юридичним обґрунтуванням включення українських земель до складу Корони. Зокрема, як аргумент стосовно Київщини було взято уряд київського воєводи, котрий обіймав волинський князь Костянтин Острозький; згадувалося про васальство київських князів (у короннім архіві знайшли присяжну грамоту 1388 р. Володимира київського Ягайлові); удалися до історичних хронік («...що королі польські три рази взяли й пограбували Київ») [8, с. 407]. Подібну «доказовість» використовували для доведення прав і на Брацлавщину; її було «включено в волинський привилей, так наче б вона була частиною Волинської землі і яко така прилучена до Польщі» (2 червня Р. Сангушко склав присягу королеві) [8, с. 408] (див. [7, с. 188–189]).

Неоднозначною була справа інкорпорації Київщини. Більшість сенаторів висловлювалася за прилучення «як тому, що се дуже потрібно в інтересах Корони, так і з огляду на се, що з актів видно його приналежність до Корони». Натомість противники, не заперечуючи прав Польщі на Київ, передбачали негативні наслідки: необхідність оборони окраїнних земель (краще залишити цей тягар за Литвою); неминучість грошових витрат, котрі «платять Литвини Татарам <...> за те, аби вони не пустошили Київ-

щини». Учений із сарказмом мовить про можновладців, які «дуже добре передчували всю небезпечність сього прибутку, що потім дійсно розвалив Польську річ-посполиту» [8, с. 409]¹². Усе ж аргументи поборників зверхності Корони над руськими землями переважили: «...Корона мусить мати Київ <...>, бо він служить ворітьми до <...> Волині й Поділя, та загрожує до них дорогу <...> Литва, маючи Київщину в своїх руках, буде наводити тудою на них Татар <...>. Не можна також лишити Литві Київ і тому, що вона не зможе його оборонити від московського в. князя, бо той дуже змагає до того, аби захопити в свої руки сю давню столицю Руси» [8, с. 409]. Кінцево короля переконали в тому, що лишати Київ в руках Литви «небезпечно, бо вона готова інтригувати против Польщі, і <...> треба-б її оточити провінціями коронними» [8, с. 410]. Він наказав київському воєводі К. Острозькому скласти присягу Короні; цим же днем, 3 червня, була датована грамота про приєднання Київської землі [7, с. 190] (див. [9, с. 117]). За оцінкою вченого, «прилучення Брацлавщини й Київщини до Польщі було останньою мірою податливості станів в. кн. Литовського...» [8, с. 411].

По такім «обкороєнню» Литви поляки йшли «проломом». Литовське панство не наважилося рішуче «протестувати <...> проти відокремлення <...> старих провінцій. Вони просили не відбирати у них більше нічого і не скасовувати їхньої держави зовсім...» [7, с. 190]. 27 червня переговори були завершені; 29 червня подана остаточна редакція тексту; наступного дня стани коронні й литовські склали присягу новій унії.

Згідно з актом унії від 1 липня 1569 року Польща й територіально обмежена Литва утворювали єдину Річ Посполиту. «Вони вибирають спільно короля, що zarazом проголошується і в. князем, без всякої інавгурації <...>. Союми мають бути тільки спільні. Осібні уряди в в. князівстві задержують ся. Екзекуція не дотикає вел. князівства» [8, с. 413]. М. Грушевський акцентує на тому, що саме означеними положеннями обмежувався зміст унії. Акти про прилучення Волині, Підляшшя, Київщини та Брацлавщини до Польщі були особливими, «переведені в антракті між переговорами про унію, незалежно від неї, тільки на тім самім Люблинським соймі. Литовські стани не прийняли їх – прийняли тільки унію» [8, с. 413].

В оцінці вченого сойм, «прославлений пізнійше як акт любови, братерства, пожертвування...», насправді «був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених спресією державної влади й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські стани, де в кождім разі *ultima ratio* – ко-

¹¹ Говорячи про участь представників Київського, Волинського та Брацлавського воєводств у Люблинському унійному сеймі, Н. Яковенко характеризує їх як пасивних спостерігачів, пояснюючи це тим, що «ні князі, ні шляхта не противилися очікуваній змові» [21, с. с. 200]; і все ж не можна категорично стверджувати, що ними керували винятково станові інтереси» [19, с. 81]. На переконання дослідниці, «унійний акт не порушував засад автономного існування Волині, Київщини та Брацлавщини у складі нової держави». Вона наголошує, що у свідомості руської шляхти цей особливий статус був законодавчо закріпленим, тому порушення його зумовило згодом загострення польсько-руських суперечностей [21, с. 201].

В. Горобець погоджується з цим і додає: «...усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Великої князівства, яка на українських землях ставала особливо відчутною під час кожного нового вторгнення татарських орд, українська еліта пов'язувала плани посилення обороноздатності саме з Польською Коронаю...» [2, с. 56]. До того ж мали вагу й родинні зв'язки, обіймані посади, інтереси економічні тощо. Про поведінку підляської та волинської шляхти (толерантно-вичікувальну, з певним гонором, як-от у К.-В. Острозького, О. Чарторийського, К. Вишневецького, Б. Корецького) ідеться у праці В. Горобця [2, с. 55–59].

¹² З цим твердженням М. Грушевського вповні погоджується Н. Яковенко [19, с. 82].

ролівська влада мала завершити то, чого не удалося-б вимогти від Литви добровільно. Потім, по утечі литовських делегатів, перейшов він на відкрите рабованне в князівства Литовського» [8, с. 414–415] (див. [9, с. 118])¹³.

М. Грушевський нагадує чинники, котрі зумовили повну безпорадність Литви: по-перше, «безрадне становище <...> князівства, пригнетеного до останку тягарем московської війни»; по-друге, внутрішня слабкість держави Гедиміновичів, підтятої «давнім суперництвом руських і литовських елементів»; по-третє, амбівалентне ставлення до ідеї злуки магнатів і рядового шляхетства; по-четверте, пропольськість короля у справах унії («...вповні піддався впливам польських сенаторів, а не вмів опертися й загонистости послів...»). Історик указує на «брутальну безоглядність і неприкрашену егоїстичність» польських політиків, які «не журилися ані історичними правами, ані охотою чи не охотою до прилучення у місцевої людности». Учений підкреслює, що під «людністю» бачилося панство / шляхетство, «бо тоді тільки шляхецькі верстви розумілися під поняттями “народа”, “нації”» [8, с. 415].

Водночас М. Грушевський як неупереджений, доскіпливий учений зовсім не ідеалізує супротивників унії – литовських автономістів-державників; уважає, що під їхнім патріотизмом насправді приховувалися «егоїстичні, клясові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділивши її нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з Поляками». Тому й захищали так на соймі осібні уряди й недопущення на них іноземців. «Ся виключність олі-

¹³ В. Горобець уважає, що «люблінські домовленості були чи не зразковим прикладом того, як можна знаходити обопільно вигідний варіант розв’язання політичного конфлікту з мінімальними збитками і втратами» [2, с. 195]. Характеризуючи акт 1569 року як по-справжньому далекоглядний і перспективний міждержавний договір, учений указує на ті методи, що вможливили успіх. По-перше, польська еліта, завдавши болячого удару по амбіціях литовських партнерів, зробила це елегантно – «...забезпечивши належне ідеологічне підґрунтя <...>, продемонструвавши місцевій українській еліті переваги життя в Короні...». «По-друге, домігшись <...> від литовців створення спільних владних інституцій <...>, коронні переговори не стали наполягати на об’єднанні виконавчої влади, створенні єдиного правового поля» [2, с. 196]. «Загалом же, – висновує В. Горобець, – унійний акт 1569 року став компромісним варіантом примирення двох протилежних таборів». Люблінські постанови містили як унітарні за своєю суттю норми, так і «цілий ряд таких положень, які забезпечували новоствореній державі федеративну побудову» [2, с. 54]. Історик називає ті поступки, на які пішов сейм 1569 року руській знаті: «...за титулованими родами з України (як власне і Литви) було збережено їх почесні титули. Православна віра отримувала гарантії її толерації; номінування на уряди і посади не повинно було залежати від віросповідання кандидата. Особливо обумовлювалася непорушність місцевих традицій і звичаїв. Основним законодавчим кодексом і надалі залишався Литовський статут» [2, с. 61].

гархії в. кн. Литовського, – наголошує дослідник, – була головною причиною її слабости» [8, с. 416]¹⁴.

Литовське панство за такого політичного укладу не могло здобути підтримки не те що шляхти, а навіть і магнатів українських провінцій Князівства. Руська аристократія, не маючи доступу до центральних владних інституцій, пам’ятаючи історію ліквідації удільності своїх земель, вичікувально-пасивно поставилася до люблінських перетрактацій. «Українським магнатам, – зазначає вчений, – <...> ближший був олігархічний устрій в. кн. Литовського, ніж шляхецька-демократія польської Корони, але остаточно так багато вони не боялися втратити, як литовські олігархи, й тому не мали чого так дуже спротивлятися інкорпорації» [8, с. 416]. Шляхетство Волині та Підляшшя зі своїх станових інтересів і з огляду на місцеві обставини «навіть спеціально підперала унію» [8, с. 416]; це був «результат виключної, егоїстичної політики самих литовських верховодів» [8, с. 417].

М. Грушевський констатує наддепресивний стан литовських політиків після Любліна. За три роки до смерті Жигимонта-Августа (1 червня 1572 р.) – «ніяких серйозних виступів в душі литовської державної ідеї» [8, с. 418]. Спроби повернути втрачені землі за короткоплинного правління Генріха Валуа не увінчалися успіхом, оскільки «посли українських провінцій нічим не підперли свого жадання...» [8, с. 420]. Новий король Стефан Баторій «навчив Литву <...> цінити свою унію з Польщею». На думку вченого, це сталося завдяки добре організованому захистові Князівства від Московської експансії та низці поступок: «...заснованне осібного трибуналу для в. кн. Литовського, нова кодифікація Литовського статуту в душі автономности...» [8, с. 421]. Литва змушена була вдовольнитися статусом квазидержави, а насправді – «провінції Польщі з деякими тільки формальними прикметами автономії, <...> з дуже слабо вираженою осібністю» [8, с. 422].

М. Грушевський, аналізуючи етнотериторіальні наслідки Люблінського сойму, констатує, що поза Коронаю залишилися дві українські окраїни: одна – при Великому князівстві Литовському; друга – при Московії. «В руках Москви, – уточнює вчений, – від часів в. кн. Олександра зіставалася ціла Чернігівщина, з вийском тільки <...> округів Любеча й Остра <...>. Але й решту Чернігівщини вернула собі Польща на початках XVII в.» [8, с. 422]. За Литвою залишилися «тільки земля Берестейська й Пінська (з них утворено <...> воєводство Берестейське)» [7, с. 190]. Дослідник стверджує, що невдовзі «окремність цих земель від Польщі стала чисто формальною <...>, можна сказати, що перед великою українською революцією всі українські землі належали до Польщі» [8, с. 423], «за винятком маленької Буковини і досить великої, але малозаселеної Угорської Русі...» [7, с. 191].

¹⁴ На цю думку М. Грушевського посилається Н. Яковенко [19, с. 81].

Отже, Польщі фактично вдалося «осягнути всю мету – зібрати під своєю властю українські землі» [8, с. 423]. На гадку М. Грушевського, це мало позитивне значення для розвою українства. Учений каже: «створення більш тісних зв'язків Східної, подніпровської, України, з Західною». Потужний рух української людності з Галичини та Волині в Подніпров'я змінює економічне, соціальне, культурне обличчя східноукраїнського регіону: «...раптово оживають східноукраїнські пустелі, <...> швидко виростає могутня козацька сила і під її захисток переноситься національне життя, яке почало розвиватися в Західній Україні, але зустрілося там з нездоланими перешкодами шляхетського режиму» [7, с. 185]¹⁵.

Безперечно, означені здобутки українців стали неочікуваними, небажаними, побічними наслідками нововведень річпосполитської адміністрації – перебування суспільного устрою на польський кшталт. Річ у тім, що поступки руській людності в придбаних українських землях (українська мова в діловодстві, чинність Литовського статуту 1566 р., окремих апеляційний трибунал) були тимчасовими. І то законірно, адже, з одного боку, «спільне державне життя втягувало все сильніше українські землі» [7, с. 192], а з другого – шляхетська колонізація, «починаючи від найперших магнатів Корони й закінчуючи різними бездомними шукачами “кращої кондиції”», призводить до того, що «Центральна й Східна Україна з останньої чверті [XVI ст.] починає надзвичайно швидко полонізуватися у своїх вищих прошарках» [11, с. 293]. Мовлячи про полонізацію українського життя в судово-адміністративному, соціальному, економічному розрізах, М. Грушевський має на увазі таке: по-перше, «князі і магнати <...> були зрівняні в правах з рядовою шляхтою, хоч фактично вони <...> і пізніше високо піднімались над нею завдяки <...> багатству і впливові» [7, с. 192]; по-друге, українська шляхта отримала ті ж станові привілеї, що й її польська посестра: «...тепер вона не знала майже ніяких обов'язків і <...> одержувала величезні права. Вона одна була законодавчою силою на сеймах; вона вибирала з свого середовища суддів та інших чиновників; корінні землі

¹⁵ С. Плохій акцентує на тому, що в колонізації Східної України після 1596 р. «Грушевський роль польської шляхти вважав другорядною порівняно з роллю українських шляхетських родів, які прийшли в той регіон не через політичні наслідки Люблінської унії, а завдяки успіхові народної колонізації степової України» [15, с. 196]. Учений підкреслює, що в інтерпретації М. Грушевського Люблінська унія мала два головні наслідки для України: «По-перше вона заклала тісніші зв'язки між Галичиною, яка вже від середини XIV століття перебувала під польською владою, з центральними та східними українськими землями, де доти владарювала Литва. Тепер ці території лежали в кордонах однієї державної одиниці – Грушевський це вітає. По-друге, віддавши Центральну та Східну Україну в Королівство Польське, Люблінська унія відкрила шлях польським політичним, соціальним, культурним і релігійним впливам, що в системі переконань Грушевського було абсолютним злом» [15, с. 195].

роздавались <...> тільки шляхтичам, у довічне володіння <...>; ніхто, крім шляхтичів, не міг одержати <...> світської або навіть духовної посади»; за слабкості королівської і всякої публічної влади – всевладдя шляхти («на шляхтича не було ні суду, ні управи»); по-третє, магнатсько-шляхетська сваволя, оперта на силу, озброєні надвірні команди особливим тягарем падала на простолюд («...якщо потерпілий був не шляхтич: тоді майже не мислимо було одержати відшкодування»); по-четверте, «міста, які колись були центрами політичного життя, втратили <...> у цьому плані всяке значення». М. Грушевський каже на негативні результати самоврядування за німецьким правом: автономне становище міста «віддавало майже весь міщанський стан <...> в повну залежність від шляхетського управління або від поміщиків» (міщани не брали участі в сеймах, а тому не впливали на законодавство). Учений переконаний, що «все це <...> підірвало міста і в культурному, і в економічному плані» [7, с. 193], позбавило їх українськості; по-п'яте, суттєві зміни в становищі селянина, котрий «був позбавлений всяких прав не тільки політичних, а й громадянських, і просто людських...» [7, с. 194]¹⁶.

М. Грушевський наголошує, що саме сеймові ухвали 1569 р. відкрили шляхи для зазначеної неокolonізації, зумовленої низкою чинників, як-от: «...знищення кордону між Галичиною і рештою України, розвиток поміщицького господарства, прикріплення селян у Західній Україні, відбирання у селян земель і обкладання їх надмірною панщиною», величезне зростання попиту на хліб (звідси – цінності землі), на деревину тощо. Соціальними чинниками цієї всепоглинальної колонізаційної хвилі були не лише «уходники» / «добичники», козакуючі міщани, селянство, а й магнатство, шляхетство. Тому такими неоднозначними виявилися наслідки її: з одного боку, «в останній чверті XVI ст. і далі у першій половині XVII ст. вигляд Східної України зовсім змінився: засновуються міста на недавніх татарських дорогах, широко розкидаються села серед недавніх козацьких угодів», а з другого – «з'являються шляхетські замки, поміщицьких службовців та двірні та фальворки з великою кількістю. Польське право і польські порядки насуваються туди, де ще недавно паслись тільки дикі коні та шуміла степова ковила» [7, с. 196]. Саме Правобережна Україна (згодом і Лівобережна) стає регіоном «королев'ят». Панівне становище мають такі православні (з часом – сполонізовані) магнатські

¹⁶ Н. Яковенко дійшла висновку, що саме з російською мисленнєвою традицією пов'язане «антизахідництво» Грушевського. Учений послідовно розставляє його при коментуванні західних запозичень у руській культурі, а також в оповіді про магдебурзьке право та про реформаційний рух на українських теренах [20, с. 97]; песимістична візія занепаду міського життя, категоричне несприйняття магдебурзького (німецького, чужого) права «здається сигнальним, бо <...> розвертає нас до слов'янофільських сентиментів російської історіографії» [20, с. 99].

роди, як Вишневецькі, Острозькі, Корецькі, Збараські, Ружинські; потім і польські – Жолкевські, Казановські, Потоцькі. Захист від «королев'ят» місцевий посполитий люд убачав у козаччині [7, с. 197–199].

Негативним наслідком уключення українських земель до складу Речі Посполитої вчений вважає занепад національного руського життя. «До Люблінської унії, – нагадує він, – українська шляхта одрізняє себе дуже од поляків, має їх <...> за “чужоземців”, “людей заграничних”, допевняється від королів, щоб полякам <...> не давали урядів <...>, щоб не могли купувати маєтностей <...>. Після унії поляки перестали бути чужинцями...». Спочатку українська шляхта «своєнародні ж одміни <...> бажає заховати» (ідеться про руську мову, дотримання другої, а не третьої редакції Литовського статуту; «перешкоду сим жаданням в початку XVII в. чинила не так католицька шляхта й уряд <...> але латинське духовенство») [13, с. 138]. Та згодом православні шляхтичі пересвідчилися, що, «лише пристосовуючись до панівного польського стану, ополячуючись і окатоличуючись, могли досягнути фактичної рівноправності» [7, с. 213]. Тому впливова шляхта Галичини, Поділля, Холмщини на початок XVI ст. майже вся спольщилася, а в другій половині XVI ст. аналогічний процес розгортається й на Правобережжі («...навіть на Волині, в цьому гнізді української аристократії...»). Спольщенням «верхніх верств» православна людинність «остаточно втрачає <...> той єдиний клас, який міг би <...> служити опорою українському національному життю» [7, с. 213].

М. Грушевський, указуючи на тісний зв'язок у XIV–XV ст. культурного й духовного життя, констатує його занепад. Православна церква «звикла стояти під особливим опікуванням і заступництвом державної влади». За відсутності національних владних інституцій «литовський, особливо польський, уряд тримав православну церкву в чорному тілі...» [7, с. 214]. Великокнязівський / королівський патронат над церквою полягав головно в реалізації «права подавання», котре призвело до «крайнього розладу і падіння православної української церкви» [7, с. 215]. Утрачаючи своє «національне знамення», українська культура не здатна була «протистояти культурі польській».

Історик заперечує високий рівень розвитку польської культури XIV–XV ст., вважає, що «вона була лише слабким і відсталим відображенням німецької та італійської культури» [7, с. 215]; стояла над українською в силу свого державного статусу¹⁷. Українсько-візантійська культура була відкинута в царину

церковного вжитку, послуговувалася старими догмами, не йдучи в ногу з часом. Натомість у Польщі, під впливом німецького реформаційного руху, формується «світська література й культура, протицерковна, шляхетська за духом <...>. Самостійного реформаційного <...> руху не створилося на українському тлі» [7, с. 215]. Тож освічене українське шляхетство, сприймаючи ідеї Реформації, відривалося від української народності. «XVI ст. стало, – за визначенням М. Грушевського, – золотим століттям шляхетського життя Польщі й залишило незнищимий відбиток на польській культурі <...>. І цей <...> шляхетський стиль польської культури надавав їй надзвичайну притягальну силу для української аристократії...» [11, с. 294]. Вона, сприймаючи польську мову, духовні цінності, церкву, входила «безпосередньо в рамки польського політичного й громадського життя, <...> прагнула зайняти в ньому якомога вигідніше, рівноправне положення, використовувати свої станові привілеї». Учений із сумом констатує, що «це масове дезертирство шляхти з українських рядів представляло найсерйознішу небезпеку, найважчу загрозу для української національності». Водночас він зауважує, що незначна частка української тогочасної еліти («...стійкіші й енергійні люди...») взялися «до енергійної роботи над культурним підйомом <...>, національним відродженням...» [11, с. 295].

Висновки

Скрупульозний аналіз тих праць М. Грушевського, котрі співвідносні з темою нашої статті, уможливило низку висновків.

По-перше, вчений наголошує на послідовності й невідворотності польської геополітики: прилучення до Корони Волині, Підляшшя, Брацлавщини й Київщини було вінцем історії «підбирання Польщею українських земель, розпочатого два століття перед тим. Західна Україна – Галичина, Белзько-Холмське Побужжя й Поділля – були включені в склад Польської держави вже в XIV–XV в.» [6, с. 209].

По-друге, загарбані в означений час землі дуже швидко «спольщилися», позаяк «тоді вже український елемент мусив тут зійти далеко на другий план перед своїм побідником – державним елементом польським» [6, с. 209]. Це відбувалося не лише через надання маєтностей полякам або тим, хто їх підтримував, з'яву в містах колоній, котрі керувалися німецьким правом і сповідували католицизм, насадження урядової латинської та неофіційної польської мов у державних інституціях, а й унаслідок зречення своєї «руськості» як українським панством, так і боярством, звабленим прерогативами шляхетської верстви. Вища українська верства вщерть сполонізувалася вже наприкінці XV ст.; «позіставались майже самі дрібні роди, без засобів і значіння, і се було великою утратою для національ-

¹⁷ С. Плохій вважає, що М. Грушевський загалом скептично «оцінював думку про позитивний вплив польської культури в Україні» [15, с. 192], позаяк до початку XVII ст. «Польща сама була лише периферією Західної Європи <...>. Грушевський явно дивився на польські культурні впливи в Україні крізь призму боротьби українського народу із соціальним гнобителем» [15, с. 192–193].

ного життя тоді, коли шляхта вважалась самотньою політично правосильною верствою, і тільки “нарід шляхетський” вважався <...> народом» [6, с. 211]. У польській Україні вже на середину XVI ст. міста втрачали «руське обличчя». Річ у тім, що «православні здебільшого були вповні відтиснені від міської управи, їм навіть у цехи був утруднений приступ», й українці поступово опинилися поза технічною освітою, торгівлею, промислом. «Таким чином, – висновує вчений, – <...> серед шляхти, міщанства і духовенства український елемент <...> засуджений на повільну національну смерть». Політично й економічно безправне покріпачене поспільство («панський робочий інвентар») не відіграло у «тодішнім національним рахунку <...> ніякої ролі» [6, с. 211].

По-третє, порівнюючи історію підпорядкування, а потім і статус українства під владою Польщі та Литви, дослідник наголошує на мирному, колонізаційно-господарському, оборонно-політичному характері прилученні руських земель Гедиміном і його нащадками. Зазначає, що це зумовлювалося, з одного боку, слабкістю або й відсутністю політичних інституцій на руських землях, їхньою потребою в захисті від людоловства Золотої Орди / Кримського ханства, а з другого – поступливістю, «лагідністю» володарів Литви, котрих масштаб просування і брак державних ресурсів змушував до компромісу; зауважує, що якщо спочатку толерантність Литви була запорукою безконфліктного існування Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського, то з часом проявилася зачасна небезпека розпаду держави. Справді, у волинсько-поліській поясі українська аристократія, хоч і відлучена від державного управління, все ж «держала в своїх руках всі важніші посади місцевої адміністрації» [6, с. 211], почувалася осібно-віддаленою від Вільно. Тож централізаторські заходи Вітовта та його послідовників були закономірними задля збереження та зміцнення Литви.

По-четверте, на думку М. Грушевського, саме руський характер Великого князівства Литовського був його «талісманом»: «...йому завдячувало воно свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому – доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню державну політику унії з Польщею» [8, с. 99]. Учений убачає в Кревській унії 1385 р. засіб розв’язання внутрішніх проблем як для Корони, так і для Князівства (називає основним чинником порозуміння необхідність протистояння німецьким рицарям); наголошує на ролі династичних зв’язків). Також підкреслює, що згідно з Кревською унією Литва мала б перетворитися з незалежної держави в складник Польщі. Реально ж інкорпорація була відтермінована (передусім завдяки Вітовтові) і суверенність збережена. Наступні унії Князівства з Кораною засвідчували непоступливість і стійкість литовської еліти в обороні своєї держави.

По-п’яте, М. Грушевський указує на цілий комплекс причин, які породили Люблінську унію 1569 р. Важливо, що він виокремлює польські, литовські та руські чинники унійного процесу. Для Польщі визначальним було прагнення здобути – в умовах зростаючого попиту на деревину та збіжжя – багаті українські землі Литви, посісти в ній уряди.

Натомість ставлення різних верств Князівства було амбівалентним. Литовські магнати сприймали її стримано, із застереженнями – лише за гарантії незалежності, оскільки вона забезпечувала їхній «статус <...> фактичних правителів <...> держави...» [8, с. 339]. До того ж, скасувавши удільність руських земель, вони втратили підтримку місцевої еліти. Отже, порозуміння з Польщею за експансії Московії, збройне протистояння з якою виснажувало й загрожувало територіальній цілісності Князівства, сприймалося як порятунок.

Руський чинник виявився пасивно-поміркованим. Реальна слабкість українських панів-князів, їхня опозиція литовським можновладцям трансформувалася в угодовство з королівською адміністрацією, в обмеженість вимог-прохань поступками в духовно-культурній сфері. Суттєво, що саме бояри-зем’яни руських земель схвально ставилися до унії, жадаючи собі шляхетських прав і вольностей. Згадує вчений і відкориговану позицію Жигимонта Августа: від спостерігача – до поборника єднання за польським проектом.

По-шосте, аналізуючи весь драматизм Люблінського сейму (найяскравіші епізоди – від’їзд литовських магнатів, інкорпораційні акти про включення Підляшшя та Волині до складу Корони), учений акцентує на готовності польського сенату до найрадикальніших дій – війни з Литвою та залучення татар як союзників.

По-сьоме, М. Грушевський підкреслює, що польські урядовці у своїй політиці стосовно Волині, Підляшшя, Брацлавщини, Київщини не переймалися аргументами-виправдуваннями. Зокрема, стосовно Київщини «дебатували тільки над тим, чи прилучення <...> буде корисне для Польщі. <...> Всякі ідеологічні прикраси Поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту “унію” з далекого віддалення» [8, с. 415].

По-восьме, історик усякчас наголошує на визначальності станово-корпоративних інтересів у творенні Люблінських актів і вторинності етнічних обставин. «Поняття національності, – витлумачує він, – <...> являється витвором дуже нових часів». Для Середньовіччя воно умовне; зазвичай «підмінювалося поняттями іншими – фактами приналежності політичної, класової, релігійної, прикметами географічними, культурними»; політична підлеглість князеві / королеві досить довго була єдиносутнісною; релігія певний час не сприймалася за національну прикмету, «і католик для православного українця передусім був тільки “християнин”, а не “зловірний” і “злочестивий”» [6,

с. 213]. Але з часом політичний (соціально-становий) антагонізм, суголосно з полонізацією українського панства, наповнюється / доповнюється релігійним підтекстом. «Православна віра, – роз’яснює дослідник, – <...> стала батьківською, одною з найвидніших складових частей в тій сумі навичок і при звичаєнь, що становить елементарний, несвідомий приклад національного почуття, – зробилася “вірою руською” в протиставленні до католицької Польщі» [6, с. 213]¹⁸.

Дорікаючи руським князям за поступливість, безініціативність на соймі 1569 р., учений зауважує, що лише через багато десятиліть нова українська козацько-шляхетська еліта спромоглася на державну маніфестацію. Мовлячи про Гадяцьку унію 1658 р., М. Грушевський вважає, що «в значній мірі при тім взято взірєць з В[еликого] кн[язівства] Литовського, що на підставі Люблінської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий в 1569 р. Але в інших пунктах політична українська мисль йшла далі свого готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя» [5, с. 390]¹⁹.

¹⁸ Н. Яковенко наголошує на історичній зумовленості політико-правової свідомості: «...на відміну від модерного стереотипу мислення, його ототожнювано не з державним суверенітетом, а з власним володарем <...>, саму державу сприймали як категорію умовну, персоніфіковану в особі владця. Тож окремішність конкретної території втілювалися у представниках “своєї” династії, навіть коли ті служили правителєві іншої (“великої”) держави» [21, с. 202].

¹⁹ Суголосно розмірковує Н. Яковенко: «...можна ствердити, що якраз “мінімалістична програма” української еліти не дозволила використати слушної нагоди для розширення автономічних прав України. Зокрема, це частково пояснює, чому навіть не ставилася ідея тріалістичної концепції унії між Литвою і Україною-Руссю як третім членом федеративної Речі Посполитої. Провина за це не лежить винятково на польській стороні, бо ініціатива виворення третього члена держави (саме на цю засаду століттями пізніше спіралася Гадяцька угода) мусила виходити від української аристократії, котра, проте, задовольнилася гарантіями релігійно-культурного порядку. Та в цілому <...> з тодішнього пункту бачення вибір сюзерена для українських земель <...> був реалістичним і цілком зваженим» [19, с. 82].

О. Русина вважає, що «вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними <...>, а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти». Дослідниця цитує історика Я. Пеленського, котрий зазначав, що за тодішніх реалій шляхта руська практично не мала можливостей для маневрування [16, с. 204].

На переконання В. Горобця, у Любліні 1569 р. «українська знать трималась <...> “мінімалістичної програми”, відстоюючи недоторканість місцевих звичаїв і порядків, свободу віросповідання. Вимоги політичного характеру – як то визнання України-Русі повноправним суб’єктом нової федерації – українські князі і земські послы навіть не ставили» [2, с. 60]. Історик погоджується з Я. Пеленським, що тогочасна українська еліта не мала простору для маневрування.

І. Ярмошик вважає, що «представники українських земель були активним суб’єктом переговорного процесу. Аналіз змісту статей згаданих документів засвідчує належне гарантування по-

По-дев’яте, розмірковуючи над потенційно позитивними наслідками постановня Речі Посполитої, вчений зазначає: «Творилася величезна політична система, котра мала б спільними силами повести боротьбу від північного заходу і полудневого сходу в обороні життя слов’янсько-литовського і слов’янської культури <...>». Проте цього не сталося, бо польські політики «не встояли перед спокусою стати панами там, де розум і розвага наказували вдоволитися скромнішою роллю перших між рівних» [10, с. 142]. Натомість ствердилася європейська імперська держава, котра, як і всяка імперія, була приречена²⁰.

По-десяте, М. Грушевський виокремлює як руйнівні, так і позитивні наслідки Люблінського сейму для подальшої долі українства.

З-поміж негативних результатів уключення основного масиву українських земель до Польщі вчений називає такі: неспроможність Речі Посполитої належно протистояти Кримському Ханату й Туреччині («Нічогісінко не зроблено для охорони східно-полудневих земель від татарської грози, сотворено неможливі відносини супроти Орди <...>» [10, с. 143]; колонізація новопрیدбаних земель Подніпров’я шляхетством несла із собою фільварково-панщинну систему господарювання, покріпачення раніше «похожого» селянина; руські магнати з часом полонізувалися, й українство втрачало свою еліту; поступки в духовно-культурній сфері, в адміністративно-судових інституціях мали минуший характер. Учений, заперечуючи високий рівень власне польської культури, усе ж визнає, що, просякнута реформаційним духом, вона зваблювала руське шляхетство. Останнє, сприймаючи її, позбувалося своєї українськості.

М. Грушевський перелічує також сприятливі наслідки Люблінського сейму для розвою українства. Передусім ідеться про його етнотериторіальну єдність (за виїмкою Буковини та Карпатської Русі) під Короною, котра стала підґрунтям для всеохопного колонізаційного процесу, а потому й соціально-економічного та культурного відродження Подніпров’я. Нездатність Варшави захистити свої східні креси від турецько-татарських уторгнень «змусила саму людність українську озброїтися против невблаганного ворога, і так з’явився той революційний елемент, що потім підірвав безповоротно політичну силу <...> По-

літичних, економічних, духовнокультурних прав руського населення. Однак жоден з представників тогочасної руської / української еліти <...> не висловив претензій на створення автономії українських земель у складі речі Посполитої» [24, с. 273].

²⁰ «Але добре спланована модель “братерства в унії”, – висновує Н. Яковенко, – виявилася життєздатною лише в теорії, а реальна практика дуже скоро показала всю глибину і політичних, і релігійних суперечностей. У міру того, як новий польський режим проникав у глиб української території, росла взаємна національна антипатія, доводячи до повної непримиренності релігійні конфлікти, неспівпадання шкали цінностей, розбіжність традицій, а то й просто побутові сутички» [19, с. 82].

льщі, повставши проти шляхетського режиму. Своєю безоглядністю супроти українського елементу, православної віри і руської культури польський режим змусив прилучитися до українського революційного руху також представників української буржуазії, духовенство, міщан і недобитків шляхетських і зробив з козаччини силу загальнонаціональну, речника національної боротьби, а ся боротьба Польщі і Русі кінець кінцем вбила Польщу політично» [10, с. 143]²¹.

Література

1. Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 65–83.
2. Горобець В. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни / В. Горобець. – К. : Кріон, 2009. – 224 с.

²¹ Аналізуючи здобутки й утрати Люблінської унії, Н. Яковенко мудро підсумовує, «що ні перші, ні другі не назвеш абсолютними, як, утім, і в кожному іншому великому суспільному зрушенні, де завжди поєднуються водночас елементи творення і розпаду» [19, с. 82]. До плюсів унії вчена відносить «возз'єднання українських земель, яке стало поштовхом виділення з “руської” маси усвідомленої української спільноти», «позитивним явищем був вихід України на орбіту західноєвропейської культури; <...> остаточний поворот України обличчям до Заходу, зокрема – у сфері освіти...»; «релігійний опір, який невдовзі спалахнув під прапором охорони батьківської віри, вперше об'єднав представників усіх станів і започаткував народження українського народу...». Водночас «унія принесла загострення соціальних суперечностей в Центральній Україні, куди вихлюпнулася колонізаційна хвиля досі “закордонної” галицької шляхти і найактивнішого селянського елементу, який утікав від панщинного визиску на малозаселені землі»; «прискорювалася денационалізація аристократичної верхівки, розпорозуючи єдність політичної еліти...»; «за унією проступав сліпий руйнівний наступ католицької церкви, підтриманий урядом»; «першим помітним негативним наслідком інкорпорації України для Польської держави стала <...> поява у її тилах не відомих доти польському суспільству олігархів з діда-прадіда...» [19, с. 83].

Н. Яковенко зауважує віддалений наслідок Люблінської унії: з утратою українством власної еліти («...трохи не з містичною фатальністю вмирають одні княжі роди <...>. Інші... – денационалізуються, зрікаючись свого народу і його віри...»), православна шляхта не стає політичним лідером; натомість стверджується «козацтво, котрому випало взяти у свої руки майбутнє України» [19, с. 84]. «Підсумовуючи плюси й мінуси Люблінської унії, – завершує історик, – можна ствердити, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачаєні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної» [19, с. 85].

В. Горобець висновує: «...влітку 1569 року <...> на мапі Центрально-Східної Європи постала величезна і надзвичайно потужна держава <...> як одна з найпередовіших тогочасних європейських держав...» [2, с. 197]. «Для України Люблінська унія вперше принесла соборність її земель <...>. Утім <...> міграційні процеси з обезземеленого заходу <...> породять у Подніпров'ї череду майнових конфліктів, а ті <...> стануть ще одним приводом для майбутніх запеклих козацьких війн, які <...> покладуть початок кінця самої Речі Посполитої» [2, с. 197].

3. Гошко Т. Роздуми довкола одного сюжету (представлення в шкільних підручниках Люблінської унії) / Тетяна Гошко // Україна модерна. – 2012. – Вип. 19. – С. 121–147.

4. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні / Т. Гошко // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. – 2015. – Вип. 6. – С. 25–37.

5. Грушевський М. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)» – С. 386–396.

6. Грушевський М. Занепад українського життя в XV і XVI в. / М. С. Грушевський // Твори: у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки» (1917–1923). – С. 209–214.

7. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / укл. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 736 с. : іл.

8. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 4 : XIV–XVI віки – відносини політичні. – 538 с.

9. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский / сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. – К. : Лыбидь, 1991. – 400 с.

10. Грушевський М. Похорони унії / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 141–150.

11. Грушевський М. Україна. Історія / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 274–335.

12. Грушевський М. Українська справа в її історичному розвитку / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 312–338.

13. Грушевський М. Українська шляхта в XVI–XVII в. / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2008. – Т. 14 : Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)» – С. 336–337.

14. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'язознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 68–80.

15. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій – К. : Критика, 2011. – 600 с.

16. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : ВД «Альтернативи», 1998. – 320 с.

17. Тельвак В. Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 24. – С. 184–195.

18. Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних історичних студій / Н. В. Шевченко // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 1. – С. 28–39.

19. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. Яковенко // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 77–85.

20. Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» / Н. Яковенко // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : матеріали міжнар. наук. конф.

(Київ, 15–16 груд. 2005 р.). – К. : НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 89–103.

21. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-тє вид., перероб. та розшир. – К. : Критика, 2006. – 584 с. : іл.

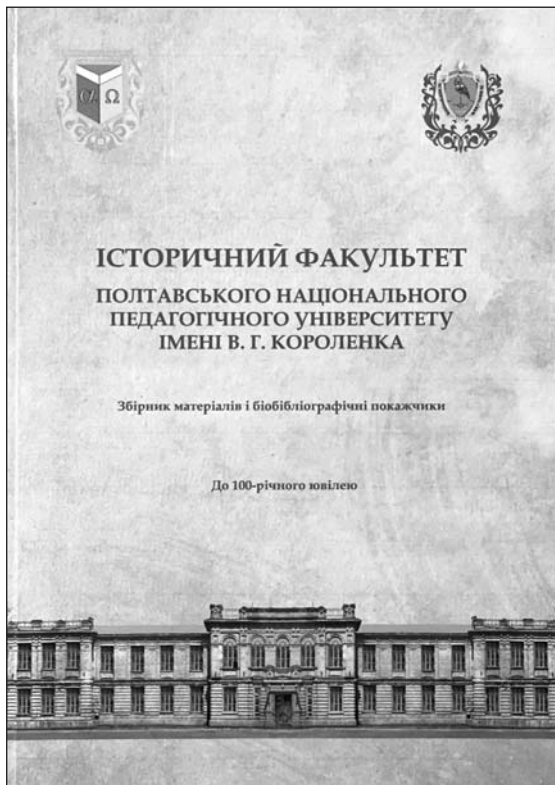
22. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко – К. : Критика, 2002. – 416 с.

23. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перегл. і виправл. – К. : Критика, 2008. – 472 с.

24. Ярмошик І. І. Люблінська унія 1569 р. та Гадяцька угода 1658 р. як втрачений шанс українського державотворення / І. І. Ярмошик // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. – 2016. – Вип. 2. – С. 268–275.

25. Ярмошик І. Релігійне питання в документах по творенню Речі Посполитої (XIV–XVI) / І. Ярмошик // Історія та сучасність православ'я на Волині : матеріали VI наук.-практ. конф. (Луцьк, 12 лист. 2015 р.). – Луцьк, 2015. – С. 175–180.

ПЕРЕМОЖЦІ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ «КРАЩА КНИГА ПОЛТАВЩИНИ» КРАЩЕ ІМІДЖЕВЕ ВИДАННЯ – 2019

II місце

Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: збірник матеріалів і бібліографічні покажчики / гол. ред. кол. П. Кравченко. Полтава: Видавництво «ПНПУ ім. В.Г. Короленка», 2019.

Збірник матеріалів містить статті, які відображають етапи історії розвитку та сучасний стан фахової освіти (історичної, географічної, філософської, правознавчої) у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, починаючи з 1914 року, а також бібліографічні покажчики ректорів-істориків та деканів підрозділів, які здійснювали організацію історичної освіти; викладачів, які забезпечували в минулому й забезпечують нині відповідну фахову освіту.